

Envâru't-Tenzil'de Kelâm Uygulamaları ve Farklı İtikâdî Görüşlerin Değerlendirilmesi*

Mehmet BAĞIŞ**

Özet

Kelâmî dinî ilimlerin esasını kabul eden Beydâvî, kelâm ilmiyle iştigal etmiş ve bu alanda *Tavâliu'l-Envâr fi İlmi'l-Kelâm*, *Misbâhu'l-Ervâh* ve *Münteha'l-Münâ* gibi eserler te'lif etmiştir. Beydâvî, *Envâru't-Tenzil* adlı tefsirinde de itikat ile ilgili bazı ayetleri kelâm ilmi çerçevesinde tefsir etmiştir. Burhân-ı temânû' (iradelerin çatışmasının delili), iman-amel ilişkisi, büyük günah işleyen kimsenin durumu, rızık, ru'yettullâh ve şefaât gibi konular; *Envâru't-Tenzil*'de ele alınan kelâmî konulardandır. Beydâvî bazen bir konu hakkında, Ehl-i sünnet ve Mu'tezile arasındaki itikâdî mezhep farklılıklarını mukâyeseli olarak ele almıştır. Bu doğrultuda mezheplerin görüşlerini ve mevcut delillerini ayrı ayrı zikrederek, aralarındaki ihtilaf noktalarına değinmiştir. Ehl-i sünnet ve Mu'tezile mezhepleri arasında tartışılan meselelerde Beydâvî, genellikle Ehl-i sünnet'in görüşünü tercih etmiş ve bu görüşü farklı delillerle ispatlamaya çalışmıştır. Nadiren de olsa Ehl-i sünnet ulemâsına muhalefet edip Zemahşerî'nin görüşünü tercih ettiği olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Beydâvî, Envâru't-Tenzil, kelâm, Ehl-i Sünnet, Mu'tezile, mezhep.

Applications of al-Kalâm and the Consideration of Theological Views in Anvâr al-Tanzil

Abstract

al-Baydâwî, acknowledging Kalâm (Islamic theology) as the basis of religious sciences, was engaged in the science of Kalâm and compiled his works such as *Tavâli' al-Anvâr fi 'Ilm al-Kalâm*, *Misbâh al-Arvâh*, and *Muntaha al-Munâ*. al-Baydâwî also commented on some of the verses, related to theology in his commentary of *Anvâr al-Tanzil* in the context of the science of Kalâm. The topics such as the conflict of the arguments, the relation of faith and deeds, the situation of ones who commit a great sin, provision, seeing Allah and intercession are of the topics, addressed in *Anvâr al-Tanzil*. al-Baydâwî occasionally and comparatively discusses the different views of theological schools (or sects) of Ahl al-Sunnah and Mu'tazilah. Accordingly, he individually mentions the views of these schools and their existing arguments, and touches on the issues between them. In these disputed issues, al-Baydâwî generally prefers the view of Ahl al-Sunnah and endeavors to prove this view with different arguments but at times he disagrees with the scholars of Ahl al-Sunnah and prefers al-Zamakhsharî's view.

Keywords: al-Baydâwî, Anvâr al-Tanzil, kalâm, Ahl al-Sunnah, Mu'tazilah, theological school of Islam (or sect).

* Bu makale, "Beydâvî Tefsiri'nin Ulûmu'l-Kur'an ve Tefsir Usûlü Açısından Tahlili" adlı doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

** Yrd. Doç. Dr., Şırnak Ü., İlahiyat Fakültesi, Tefsir A. B. D.
mbagiss@hotmail.com

Giriş

Beydâvî, günümüz İran sınırları içerisindeki Şîrâz yakınlarında yer alan Beydâ kasabasında dünyaya gelmiştir.¹ Ömrünün ilk yıllarını bu kasabada geçirmiş, daha sonra ailesiyle birlikte Şîrâz'a gitmiştir. Burada babasından icâzet aldıktan sonra Ehl-i sünnet âlimlerinden aklî ve naklî ilimleri tahsil etmiştir.² Meşhur eseri *Envâru't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl* adlı tefsirini ise hicri yedinci asrın ikinci yarısında, hayatının sonlarına doğru, kemâl ve istikrara eriştiği bir dönemde yazmıştır.³

Envâru't-Tenzîl, muhtasar bir tefsir olmasının yanı sıra çok zengin bir içeriğe sahiptir. Bu sebeple telifinden itibaren İslam tarihi boyunca, ilim erbâbının ilgi odağı olmuş ve üzerine yüzlerce çalışma yapılmıştır.

Envâru't-Tenzîl'de ayetler; rivayetlerle birlikte sarf, nahiv, belâgat, kelâm ve fıkıh gibi dirayet ilimlerinden istifâde edilerek tefsir edilmiştir.⁴

"*Envâru't-Tenzîl'de Kelâm Uygulamaları ve Farklı İtikâdî Görüşlerin Değerlendirilmesi*" adlı bu çalışmamızda, daha çok Ehl-i sünnet ve Mu'tezile arası itikâdî mezhep farklılıkları, Beydâvî'nin tefsiri bağlamında ele alınacak bu konularla ilgili Beydâvî'nin değerlendirmeleri ve takip ettiği metod ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Daha çok *Envâru't-Tenzîl* adlı tefsir eseriyle şöhret bulan Beydâvî, aynı zamanda önemli bir kelâm âlimidir. Ona göre Kelâm, dini ilimlerin temeli sayılır.⁵ Çünkü iman ve itikat ile ilgili meseleler kelâm ilminin konusunu teşkil etmektedir. O, felsefi kültürün yaygın olduğu bir dönemde yaşadığı için felsefe ile de ilgilenmiştir. Kendisinden önce Râzî ile Âmidî'nin başlattığı felsefe ile kelâmı birleştirmiş işini daha da ileri götürerek iki ilmin meselelerini, birbirinden ayırt edilemeyecek şekilde birleştirmiştir.⁶

1 Hamevî, Yâkût b. Abdullah, *Mu'cemü'l-Büldân*, (Beyrut: Dâr Sâdir, 1995), 1: 529; İbnü'l-İmâd, Ebû'l-Felâh 'Abdü'l-Hayy b. Ahmed b. Muhammed, *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâr-i men Zeheb*, thk., Mahmud el-Arnâvî (Şâm: Dâru İbn-i Kesîr, 1986/1406), 7: 685.

2 Beydâvî, *Ġâyetü'l-Kusvâ fî Dirâyeti'l-Fetvâ*, thk., tlk., Ali Muhyiddin Ali el-Karadâğî, (Beyrut: Dâru'l-Beşâirü'l-İslâmiyye, 2007/1429), 1: 74-75.

3 İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, (Ankara: Fecr Yayınları, 2014), 648.

4 Mahmut Ay, "Osmanlı Geleneğinde Tefsir Faaliyetleri", *Tefsir El Kitabı* içinde, ed. Mehmet Akif Koç, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 288.

5 Beydâvî, *Ġâyetü'l-Kusvâ*, 3: 90.

6 Bkz. İbn-i Haldûn, Abdurrahmân el-Mağribî el-Hadramî, *Mukaddimetü İbn-i Haldûn*, (el-Matbaatü'ş-Şerife,

Beydâvî, kelâm ilmi alanında *Tavâliu'l-Envâr fî İlmi'l-Kelâm, Misbâhu'l-Ervâh, Müntehe'l-Münâ ve el-îzâh* gibi eserler telif etmiştir. Beydâvî'nin *Tavâli'u'l-Envâr* adlı kitabı, Osmanlı kelâm geleneğinde büyük etki bırakmış ve Osmanlı medreselerinde uzun yıllar okutulmuştur.⁷

Envâru't-Tenzîl adlı tefsirinde ise burhân-ı temânu⁸, iman amel ilişkisi⁹, büyük günah işleyen kimsenin durumu¹⁰, rızık¹¹, ru'yetullâh¹² ve şefaât¹³ gibi kelâm ilmi kapsamında değerlendirilen birçok konuyu işlemiştir.

Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*'de ele aldığı bir konuyu, genellikle konu hakkında var olan görüşleri de zikrederek karşılaştırmalı olarak aktarır. Varsa görüşlerin dayandığı delilleri zikreder ve en sonunda tercih ettiği görüşü delillerle ispatlamaya çalışır. Bu sebeple o, tefsirinin muhtelif yerlerinde Ehl-i sünnet ile Mu'tezile arasındaki itikâdî mezhep farklılıklarını Hanefî ile Şâfiî mezhepleri arasındaki amelî mezhep ihtilaflarını, Basra ve Kufe ekollerinin Arap dili üzerindeki ihtilaflarını vb. grupların bir mesele üzerindeki farklı düşüncelerini karşılaştırmalı olarak ele almıştır. Beydâvî'nin, bazı meseleleri mezheplerin ihtilaflarıyla birlikte karşılaştırmalı olarak ele alması hem meselenin bütün yönleriyle gün yüzüne çıkması hem de söz konusu meselede hangi düşüncenin daha isabetli olduğunun görülmesi bakımından önemlidir.

1. *Envâru't-Tenzîl*'de Kelâm Uygulamaları

Kelâm, Allah Teâlâ'nın zâtını, sıfatlarını ve İslâm kanununa göre varlıkların mebd'e ve meâd (başlangıç ve sonuç) itibariyle hallerini araştıran ilimdir.¹⁴ Diğer bir târife göre Allah'ın zâtından, sıfatlarından, fiillerinden ve bilhassa birliğinden bahseden ilimdir. Selefiyye¹⁵ bu ilme "İlmü't-Tevhîd ve's-Sıfât" demektedir.¹⁶

Mütekkaddimûn adı verilen Gazzâlî'den (ö. 505/1111) önceki ilk dönem âlimlerine göre Kelâm ilminin konusu, Allâh'ın zâtı ve sıfatlarıdır. Onların Kelâm anlayışında, âlemin ilk olarak yaratılması gibi mebd'e taalluk eden; haşir, neşir gibi meâd'a taalluk eden ilâhî sıfat ve fiillerden bahsedilirdi. Müteahhirûn adı verilen Gazzâlî ve ondan sonraki âlimlere göre ise İslâm akâidini ispata yarayan her mâlum, kelâm ilminin konusu kabul edilmektedir.¹⁷

ts.), 520; Yavuz, Yusuf Şevki, *İslâm Akaidinin Üç Şahsiyeti/Ahmed b. Hanbel, İbn Furek, Kâzî Beyzâvî*, (İstanbul: Kültür Mat. 1989) 129; Mustafa Aykaç, *Nâsiruddin El-Beyzâvî ve Osmanlı Kelâm Geleneğindeki Yeri*, Journal of Islamic Research 27, sy. 3, (2016): 401.

7 Aykaç, "Nâsiruddin El-Beyzâvî ve Osmanlı Kelâm Geleneğindeki Yeri", 394-395.

8 Beydâvî Nâsiruddin Ebû Said Abdullah b. Ömer, *Envâru't-Tenzîl*, thk., Muhammed Abdurrahmân el-Mar'aşlı, (Beyrut: Dâru İhyâ't-Türâsî'l-Arabî, 1418), 1: 117.

9 Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, thk., el-Mar'aşlı, 1: 37-38; 3, 241; 5: 189;

10 Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, thk., el-Mar'aşlı, 1: 37, 64.

11 Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, thk., el-Mar'aşlı, 1: 38-39.

12 Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, thk., el-Mar'aşlı, 2: 176; 5: 267, 295.

13 Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, thk., el-Mar'aşlı, 1: 78-79, 154; 4: 39.

14 Cürçânî, Seyyid Şerif Ali b. Muhammed, *et-Ta'rîfât*, thk., Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlı (Beyrut: Dâru'n-Nefâs, 2007/1428), 266; Abdullatif el-Harpûti, *Tenkîhu'l-Kelâm fî Akâidi Ehl'i-İslâm*, (Elazığ: TDV Yayınları, çev. İbrahim Özdemir, Fikret Karaman, 2000), 23; İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlmî Kelâm*, Sad. Sabri Hizmetli (Ankara: Ankara Okulu Yay. 2013), 11; Bekir Topaloğlu ve İlyas çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: İsam Yayınları, 2010), 181.

15 Selefiyye, itikâdî konularda Kur'an ve Sünnet'in lafzına bağlı olan ve te'vili kabul etmeyen ekoldür. Bkz. M. Sait Özervarlı, "Selefiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 36 (İstanbul: TDV Yay., 2009), 399.

16 Şerafettin Gölcük ve Süleyman Toprak, *Kelâm (Tarih - Ekoller - Problemler)*, (Konya: Tekin Kitabevi, 2001), 4.

17 Bkz. Harpûti, *Tenkîhu'l-Kelâm*, 25; İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlmî Kelâm*, 13; Gölcük ve Toprak, *Kelâm (Tarih - Ekoller - Problemler)*, 7-8.

Beydâvî de kelâm ilmiyle iştigâl etmiş ve bu alanda eserler te'lif etmiştir.¹⁸ Onun eserlerinde daha çok müteahhirun dönemi kelâm anlayışını yansıtan felsefe-mantık-kelâm ilişkisi görülmektedir.¹⁹

Envâru't-Tenzîl'de Beydâvî'nin kelâmî yönüne işaret eden birçok örnek bulmak mümkündür.

Beydâvî'nin kelâm alanındaki vükûfiyetini bizâtihi müşâhede etmek için şu ayet-i kerime hakkındaki tefsirine bakmakta fayda vardır: “إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْخِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَالْمُلْكِ إِنَّ تَجْرِي فِي الْبَحْرِ مَا يَغْفُغُ النَّاسَ وَمَا أَنْزَلْنَا اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ مَاءٍ فَاحْتَبَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَبَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ وَتَضْرِبُ الرِّيَّاحُ وَالسَّحَابُ الْمُسَخَّرَ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ لِآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ” Şüphesiz, göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişinde, insanlara yarar sağlayacak şeylerle denizde seyreden gemilerde, Allah'ın gökyüzünden indirip kendisiyle ölmüş toprağı dirilttiği yağmurda, yeryüzünde her çeşit canlıyı yaymasında, rüzgârları ve gökle yer arasındaki emre amade bulutları evirip çevirmesinde elbette düşünen bir topluluk için deliller vardır.²⁰

Beydâvî'ye göre yukarıdaki ayet, birçok yönden Allah Teâlâ'nın varlığına ve birliğine delâlet etmektedir. Bu ayette işaret edildiği üzere, kâinattaki varlıklar arasında mükemmel bir şekilde işleyen bu istikrarlı düzen, hikmetinin gerektirdiği üzere dilediği her şeyi yapmaya muktedir olan bir Yaraticının varlığına delâlet etmektedir. Ayrıca ayet-i kerimede, Allah'ın vahdâniyetini (birliğini) ispat eden delillerden burhân-ı temânû'a (iradelerin çatışmasına dayanan delil) da işaret edilmiştir. Beydâvî, “burhân-ı temânû” konusunu şöyle izah etmektedir: Şâyet güçleri her şekilde birbirine denk olan iki ilâh olmuş olsa ve bunların irâdeleri de bir fiilde tevâfuk etse, iki müessir, tek bir eserde birleşmiş olacak ki bu durum muhâldir. Yani fiilin aynı anda ikisine ait olması mümkün değildir. Bu fiilin sadece birine ait olması durumunda da diğerinin ulûhiyetine hâlel gelir ve onda bir eksiklik vâkî olur. Şâyet iradelerinde bir ihtilaf olursa, bu sefer de çatışma çıkar ve işler bozulur. Dolayısıyla tek bir İlâh'ın gerekliliği, her hâlükârda ispatlanmış olmaktadır. Nitekim Enbiyâ/22. ayet de bu duruma delâlet eder: “لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا فَسُبْحَانَ اللَّهِ رَبِّ الْعَرْشِ عَمَّا يَصِفُونَ” Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka ilâhlar olsaydı, kesinlikle ikisinin de düzeni bozulurdu. Demek ki, Arş'ın Rabbi Allah, onların nitelemelerinden uzaktır, yücedir.²¹

Kelâmcılar ise bu konu hakkında şöyle demişlerdir: Âlemde, hür iradeye ve tam bir kudrete sahip her bakımdan eşit iki ilâhın varlığı, bir an için kabul edilse (faraza), bunlardan biri, bir şeyin olmasını; diğeri olmamasını irade edebilir. Bu durumda üç ihtimal ortaya çıkar.

1. Ya her iki ilâh'ın dilediği olacaktır ki bu, batıl bir ihtimaldir. Çünkü bir şeyin hem olması hem de olmaması imkânsızdır.
2. Ya da her iki ilâh'ın dilediği olmayacaktır. Bu ihtimal de batıldır. Çünkü dilediğini yerine getiremeyen acizdir. Bu durumda ilâh olamaz.
3. Veyahut birinin dilediği olacak, diğerininki olmayacak. Bu ihtimalde de dileği yerine gelmeyen aciz olur. Diğeri de her açıdan ona eşit olduğu için o da aciz olur.²²

Beydâvî'ye göre ayetten çıkarılacak bir diğer sonuç şudur: “Ayette, kelâm ilminin ve

18 *Tavâliu'l-Envâr fî İlmi'l-Kelâm, Münthe'l-Münâ fî Şerhi Esmâ'illâhi'l-Hüsna, Misbâhu'l-Ervâh ve el-İzâh* gibi eserler, Beydâvî'nin kelâm ilmine dair te'lif ettiği eserlerdir. Bkz. Beydâvî, *Ğâyetü'l-Kusvâ*, 90-92.

19 Bkz. Ahmet Bardak, “Kâdi Beydâvî'nin İlahiyât (Ulûhiyet) Görüşü”, *eş-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 9, sy. 1, 17, (2017), 221.

20 Bakara 2/164.

21 Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, thk., el-Marâşli, 1: 117.

22 Gölcük ve Toprak, *Kelâm (Tarih – Ekoller – Problemler)*, 228.

bu ilimle uğraşanların önemine ve şerefine dikkat çekilmiş, bir de bu alanla uğraşmaya teşvikte bulunulmuştur.²³

Osmanlı'nın son dönem kelâm âlimlerinden olan Abdullatif Harputî de yukarıda zikri geçen ayetin (Bakara 2/164), Allah'ın birliğini ispatlayan delillerin yanında, isbât-ı vâcib (Allah'ın varlığını ispatlayan) delilleri de ihtiva ettiğini söylemiştir. Harputî'ye göre "müşahede edilen şu âleme bakarak derin derin düşünen kimse; semada direksiz duran ve zaman devam ettiği sürece devam edecek olan yıldızların, özellikle belirli bir yörüngede yüzen parlak güneşin, güneş sebebiyle de oluşan gece ve gündüzün, bölgeden bölgeye değişen mevsim ve iklimlerin, semada musahhar kılınan bulutların, bulutlardan akıtılan yağmurun, yeryüzündeki deniz ve nehirlerin, üzerinde meyveli-meyvesiz ağaçlar biten kara parçalarının, mâmur ve bayındır olan bölgelerin, maden, bitki ve canlı yaratık türleri gibi mahlûkâta var olan hikmetlerin ve özellikle insanın yaratılışındaki mükemmel sanatın yaratıcı bir kudretten ve hikmet sahibi bir Zât'tan müstağni olamayacağını zorunlu olarak kabul eder.²⁴

2. Envâru't-Tenzîl'de Farklı İtikâdî Görüşlerin Değerlendirilmesi

Envâru't-Tenzîl'de ele alınan bir konu, genellikle konu hakkında var olan görüşlerle birlikte karşılaştırmalı olarak aktarılmıştır. Var olan görüşler delilleriyle birlikte tahlil edilerek isabetli olan görüş ortaya konulmaya çalışılmış bazen de tercihte bulunulmadan ele alınan konuyla ilgili mevcut görüşler aktarılmıştır. Dolayısıyla *Envâru't-Tenzîl* adlı tefsirde, farklı itikâdî ve ameli mezhep ya da grupların bir konu üzerindeki muhtelif düşüncelerini karşılaştırmalı olarak görmek mümkündür.

2.1. Envâru't-Tenzîl'de İman Meselesi Hakkındaki Görüşlerin Değerlendirilmesi

İmân, sözlükte "tasdik" manasına gelmektedir. İstilahta ise *iman* kavramı hakkında farklı tanımlar yapılmıştır. Bunlar: "sadece kalp ile tasdik etmek", "sadece dil ile ikrar etmek", "kalp ile tasdik edip dil ile ikrar etmek" ve "kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve diğer uzuvlarla amel etmek" şeklindedir. Ancak genel görüşe göre iman, Allah (c.c) tarafından getirildiği şeylerde, Hz. Peygamber'e tereddütsüz bir şekilde inanmaktır. Diğer bir deyişle, Hz. Peygamber'in Allah'tan (c.c) alıp kesin olarak din adına tebliğ ettiği şeyleri tasdik etmeye, onlara inanmaya denir. Bu inanca sahip olan kişilere de mümin denilmektedir.²⁵

Kelâm ilminde *imân* terimi; "esasları, oluşumu, amelle münâsebeti, artıp eksilmesi ve müminin vasıfları" gibi açılardan ele alınmıştır.²⁶

Beydâvi, *Envâru't-Tenzîl*'de imânın târifi, esasları ve amelle olan münâsebeti hakkında şu izahâtı yapmıştır: İmân, Hz. Muhammed'in getirdiği dinin; tevhid, nübüvvet, yeniden dirilme ve ceza günü gibi zarûri olan esaslarını tasdik etmeye denir. Mutezile, Hâriciler ve muhaddislerin çoğunluğuna göre iman, üç ilkenin toplamından ibarettir. Bu üç ilke hakkâ

23 Beydâvi, *Envâru't-Tenzîl*, thk., el-Marâşî, 1: 117.

24 Harputî, *Tenkîhu'l-Kelâm*, 139-143.

25 Bkz. Taftazânî, S'adüddin Mes'ûd b. Ömer b. Abdillâh, *Şerhu'l-Makâsîd*, thk. İbrahim Şemsüddin (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2011), 3: 417-422; Muhammed b. Ali b. Muhammed b. ebî'l-İz el-Hanefî, *Şerhu'l-Akîdeti't-Tahâviyye*, thk. Ahmed Şâkir, (Suudi Arabistan, Vizâretü'ş-Şüni'l-İslâmiyye, 1998/1418), 314-318; Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, nşr. Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçî (Ankara: İsam Yayınları, 2005), 601-610; Gölçük ve Toprak, *Kelâm (Tarih - Ekoller - Problemler)*, 110; Topaloğlu ve Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 154.

26 Bkz. Ebû Hanîfe, N'umân b. Sâbit, el-Kûfî, *Fıkhü'l-Ekber*, thk. Muhammed b. Abdîrrahmân el-Hamîs (İmârat el-Arabiyye: Mektebetü'l-Furkân, 1999), 55; Topaloğlu ve Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 154.

inanmak, onu dil ile ikrar etmek ve onunla amel etmektir.²⁷ Buradaki *hakk* kelimesinden kastedilen, Allah (c.c) değil, “bâtılın zıddı olan” *hakk* ’tır. O da dinin zarûri esasları olarak bilinen şeylere denir.²⁸

Âlimlerin ittifakına göre birisi sadece kalp ile imanı terk ederse münafık olur. Yine kim, bilinçli olarak, inatla ve imkânı olduğu halde dil ile ikrarı terk ederse, kâfir olur. Kim de sadece ameli terk ederse fâsik olur. Haricilere göre böyle bir kişi kâfir olmuş, mutezileye göre ise imandan çıkmış, ancak küfre girmemiştir.²⁹

Beydâvi’ye göre imân kalb ile tasdikdir. Ona göre imanın sadece kalp ile tasdik etmek olduğuna şu ayet-i kerimeler delalet etmektedir: “أُولَئِكَ كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ الْإِيمَانَ” İşte Allah onların kalplerine imanı yazmış.³⁰

“مِنَ الَّذِينَ قَالُوا آمَنَّا بِأَقْوَابِهِمْ وَلَمْ تُؤْمِنُ قُلُوبُهُمْ” Kalpten inanmadıkları hâlde, ağızlarıyla “İnadık” diyenler (münafıklar)...³¹

“وَلَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ” Henüz iman kalplerinize girmedi.³²

Bu ayetlerde Allah Teâlâ, imanı kalbe izafe etmiştir.³³ Ayrıca sadece kalb ile tasdik etmek, kulun (hesabı görüldükten sonra) cennete girmesine kafidir. Nitekim Beydâvi, سَابِقُوا إِلَى مَغْفِرَةٍ إِلَى رَبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا كَعَرْضِ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ أُعِدَّتْ لِلَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ بِأَوْسَطِهِ ve eni, gökle yerin genişliği kadar olan, Allah’a ve Resûlüne inananlar için hazırlanan cennete yarışarcasına koşun³⁴ ayetinin tefsirinde, cennetin an itibariyle yaratılmış olduğunu ve cenneti hak etmek için sadece imanın yeterli olduğunu ifade etmiştir.³⁵ Hafâci’ye göre Beydâvi burada ameli, imândan bir cüz kabul eden Mu’tezile ve Hâriciler’e reddiye mahiyetinde böyle söylemiştir.³⁶

Aynı şekilde şu ayet de imanın sadece kalp ile tasdikten ibaret olduğuna delâlet eder. “مَنْ كَفَرَ بِاللَّهِ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِهِ إِلَّا مَنْ أَكْرَهَ وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيمَانِ وَلَكِنْ مَنْ شَرَحَ بِالْكُفْرِ صَدْرًا فَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ مِنَ اللَّهِ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ” Kalbi imanla dolu olduğu hâlde zorlanan kimse hariç, inandıktan sonra Allah’ı inkâr eden ve böylece göğsünü küfre açanlara Allah’tan gazap iner ve onlar için büyük bir azap vardır.³⁷ Beydâvi bu ayetin tefsirinde, müslüman oldukları için şehit edilen Yâsir ailesinin kıssasını aktarmıştır. Kıssaya göre “Yâsir ve eşi müşriklerin işkencelerine rağmen İslam’dan döndüklerini ikrar etmemiş ve İslam için şehit edilen ilk kişiler olma şerefine nâil olmuşlardı. Oğulları Ammâr ise işkenceye fazla dayanamamış ve müşriklerin istediği doğrultuda ikrarda bulunmuştur. Bazı kimselerin Resûlullah’a gelerek Ammâr’ın kâfir olduğunu söylemeleri üzerine Resulullâh (s.a.s): ‘Hayır! Ammâr tepeden tırnağa imanla doludur. İmân onun kanına ve etine karışmıştır’ diye buyurmuştur.”³⁸ Beydâvi, gerek ayetteki “وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيمَانِ” Kalbi imanla

27 Beydâvi, *Envâru't-Tenzîl*, thk., el-Mar’aşlı, 1: 37.

28 Hafâci, Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed, *Hâşiyetü’ş-Şihâb ale Tefsiri'l-Beydâvi/İnâyetü'l-Kâdi ve Kifâyetü'r-Râdi*, (Beyrut: Dâru'l-Küttüb'îl-İlmiyye, 1997/1417), 1: 329-331.

29 Beydâvi, *Envâru't-Tenzîl*, thk., el-Mar’aşlı, 1: 37.

30 Mücâdele 58/22.

31 Mâide 5/41.

32 Hucûrât 49/14.

33 Beydâvi, *Envâru't-Tenzîl*, thk., el-Mar’aşlı, 1: 37-38.

34 Hadid 57/21.

35 Beydâvi, *Envâru't-Tenzîl*, thk., el-Mar’aşlı, 5, 189.

36 Hafâci, *Hâşiyetü’ş-Şihâb ale Tefsiri'l-Beydâvi*, 9: 104.

37 Nahl 16/106.

38 Münâvî, Zeynüddin Muhammed Abdurraûf, *Fethü’s-Semâvi bi Tahrirci Ehâdisi'l-Kâdi Beydâvi*, thk., Ahmed Müctebâ (Dâru'l-Âsime ts.), 2: 758.

dolu olduğu hâlde” ifadesinden gerekse Hz. Peygamber’in Ammâr’la ilgili sözlerinden hareketle imânın sadece kalp ile tasdik olduğuna hükmetmiştir.³⁹

Beydâvi’ye göre yukarıda zikri geçen ayetlerde Allah Teâlâ, imânı açıkça kalbe izâfe etmiştir. Ameli ise imandan ayrı zikrederek ona atfetmiştir. Örneğin “إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ” Ancak, iman edip salih ameller işleyenler başka.⁴⁰ ayetinde amel, imana atfedilmiştir. Bazen de siyakında günahlardan bahsetmiştir.⁴¹ Bunun örneği de şu ayetlerde görülmektedir:

“وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا” Eğer inananlardan iki grup birbirleriyle savaşarlarsa aralarını düzeltin.⁴²

“يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلِ” Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı.⁴³

“إِيمَانٌ أَدْبَانَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ أُولَئِكَ لَهُمُ الْأَمْنُ وَهُمْ مُهْتَدُونَ” İman edip de imanlarına zulmü (şirki) buluşturmamışlar var ya; işte güven onların hakkıdır. Doğru yolu bulmuş olanlar da onlardır.⁴⁴

Bunun dışında, imânın sadece kalp ile tasdik etmek olduğu ya da imkânı olan için kalp ile tasdik yanıda, dil ile ikrarı içermesi gerektiği konusunda da ihtilaf edilmiştir. Beydâvi’ye göre ikinci görüşün doğru olması daha muhtemeldir. Çünkü Allah (c.c) muan-nidi (hak olduğunu bildiği halde inancından dolayı ikrar etmeyen kişiyi), kusurlu cahilden (bilgisizliğinden dolayı gerçeği göremeyen kişiden) daha fazla zemmetmiştir.⁴⁵

Bu meselede ameli, imândan bir cüz kabul eden Mu’tezile ve Hâriciler’e karşı çıkan Beydâvi, yukarıda da geçtiği üzere, ifadelerinde⁴⁶ muhaddisleri de zikrettiği için Molla Gürânî tarafından ciddi manada eleştirilmiştir. Gürânî, *Gâyetü'l-Emânî* adlı eserinde, “Zina etmiş ve hırsızlık yapmış olsa bile Allah’a şirk koşmayan cennete girecektir. / Kalbinde zerre kadar imanı olan da cehennemden çıkarılacaktır.”⁴⁷ şeklindeki hadisleri kitaplarına alan muhaddislerin, Mu’tezile ve Hariciler’in görüşlerinden kesinlikle uzak olduklarını söylemiştir. Zira ona göre muhaddislerin nezdinde amel, iman için olmazsa olmaz bir cüz değil, onu olgunlaştıran bir unsurdur.⁴⁸

Mahmut Ay’ın, “*Fatiha ve Bakara Süreleri Örneğinde Molla Gürânî’nin Beydavi Eleştirisi*” isimli çalışmasında ifade edildiğine göre erken dönem muhaddislerinin tamamına yakını imanı, kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve amelden ibaret olarak tarif etmişlerdir. Durumun böyle olduğunu bilen Gürânî’nin söz konusu meselede asıl tenkit ettiği

39 Beydâvi, *Envârü't-Tenzil*, thk., el-Mar’aşlı, 3: 241.

40 Asr 103/3; Tîn 95/6.

41 Beydâvi, *Envârü't-Tenzil*, thk., el-Mar’aşlı, 1: 38.

42 Hucûrât 49/9.

43 Bakara 2/178.

44 Enâm 6/82.

45 Hafâcî, *Hâşiyetü’ş-Şihâb ale Tefsiri’l-Beydâvi*, 1: 333.

46 Mu’tezile, Hâriciler ve muhaddislerin çoğunluğuna göre iman, üç ilkenin toplamından ibarettir. Bu üç ilke Hakk’a inanmak, onu dil ile ikrar etmek ve onunla amel etmektir. Bkz. Beydâvi, *Envârü't-Tenzil*, thk., el-Mar’aşlı, 1: 37.

47 Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *Sahih-u Buhârî*, thk., Muhammed Zühayr b. Nâsir, Şerh: Mustafa Dîb el-Buğâ (Dâru Tavki’-Necât, 1422), “Cenâiz”, 1; Müslim b. Haccâc Ebu’l-Hasan el-Kuşeyrî, *Sahih-u Müslim*, thk., Muhammed Fuâd Abdülbâkî, (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsî’l-‘Arabî, ts.), “İmân”, 150.

48 Mahmut Ay, “Fatiha ve Bakara Süreleri Örneğinde Molla Gürânî’nin Beydavi Eleştirisi”, *Osmanlı Toplumunda Kur’ân Kültürü ve Tefsir Çalışmaları I* içinde, ed. Bilal Gökkır, (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur’an ve Tefsir Akademisi, 2011), 398.

nokta ise Beydâvî'nin, muhaddislerin çoğunluğunu hiçbir kayıt koymadan Mutezile ve Hariciler'le aynı kategoride değerlendirmesidir.⁴⁹

Ay'ın bildirdiğine göre Gürânî'nin bu eleştirisi yerinde bir eleştiridir. Zira yukarıda da geçtiği gibi muhaddislerin *iman* tanımında, amel yer almaktaysa da iman-amel ilişkisi noktasında Mutezile ve Hariciler ile tamamen aynı kanaatte değildirlir.⁵⁰

2.2. Envâru't-Tenzîl'de Büyük Günah İşleyen Kimse Hakkındaki Görüşlerin Değerlendirilmesi

Dini terminolojide büyük günaha, *el-Kebîre* denilmektedir. *El-Kebîre* hakkında birçok tanım yapılmıştır. Bu tanımların en çok tercih edileni İbn Abbâs'ın tanımıdır. Ona göre Allah'ın; işleyen kişiyi ateş, azap, lanet veya gazap ile tehdit ettiği günahlara *el-kebîre* denilir. Özetle *el-kebîre* şeriatın, hakkında tehdit edici bir nass, bir vaid veya ceza tahsis ettiği suçtur.⁵¹ Dinen yasaklandığı konusunda kesin bir delil bulunan ve hakkında dünyevî ve uhrevî ceza öngörülen büyük günaha da *el-kebîre* denilmektedir.⁵²

Hız Peygamber'in hadislerinde Allah'a şirk koşmak, haksız yere adam öldürmek, ifteli kadına zina iftirasında bulunmak, zina yapmak, ana babaya karşı âsi olmak, sihir yapmak, faiz yemek, yetim malı yemek, gıybet etmek, savaştan kaçmak, hırsızlık yapmak ve içki içmek gibi tutum ve davranışlar büyük günahlar arasında sayılmıştır.⁵³

Kelâm fırkaları arasında büyük günah işleyen kimsenin (mürtekib-i kebîre) konumu, uhrevî açıdan farklı şekillerde değerlendirilmiştir.

Mutezile'ye göre büyük günah işleyen kişi, fâsıktır. İki menzile arasında bir menzilededir. Çünkü o, imândan çıkmış ancak küfre girmemiştir. Böyle bir kişi tevbe etmeden ölürse ebedî olarak cehennemde kalır.⁵⁴

Hâriciler'e de göre imandan çıkar ve kâfir olur. Onların nazarında imân ile küfür arasında, orta bir makam yoktur.⁵⁵

Ehl-i sünnet'e göre ise imân tasdikten ibaret olduğu için büyük günah işleyen kişi kâfir olmaz, mümin olarak kalır. Ancak işlenen günahı hafife almamak ve helâl saymamak şarttır. Şayet harâmı helâl sayarsa küfre düşmüş olur. Böyle bir kimse affedilmediği ve şefâate nâil olmadığı takdirde günahının cezasını çekmeden cennete giremez.⁵⁶

Beydâvî, “ يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا وَيَهْدِي بِهِ كَثِيرًا وَمَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ (Allah) onunla birçoklarını saptırır,

49 Bkz. Ay, “Fatiha ve Bakara Süreleri Örneğinde Molla Gürânî'nin Beydavi Eleştirisi”, *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları I*, 398.

50 Ali b. ebî'l-Îz el-Hanefî, *Şerhu't-Tahâviyye*, 2: 249; Ay, “Fatiha ve Bakara Süreleri Örneğinde Molla Gürânî'nin Beydavi Eleştirisi”, *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları I*, 398.

51 Tâmir Muhammed Mahmûd Mütevellî, *Menhecü's-Şeyh Muhammed Reşid Rıza fi'l-'Akide*, (Dâr Mâcid, 2004), 230-231; Ebû Münzir Mahmûd el-Minyevî, *el-Cumû'ul-Behiyye li'l-'Akide'ti's-Selefiyyetilleti Zekerahâ eş-Şenkîti fi Tefsîrihi Advâil-Beyân*, (Mısır: Mektebetü İbni Abbâs, 2005), 1: 27; Gölcük ve Toprak, *Kelâm (Tarih - Ekoller - Problemler)*, 134.

52 Ebu'l-Avn Muhammed b. Ahmed es-Sefârîni el-Hanbelî, *Levâmiu'l-Envârî'l-Behiyye*, (Dimaşk: Müessesetü'l-Hâfikin, 1982), 1: 365; Topaloğlu ve Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 179.

53 Buhârî, “Şehâdât”, 10; “Vesâyâ”, 24; “Diyât”, 2; “Edeb”, 4, 49.

54 Bkz. Beydâvî, *Envâru't-Tenzil*, thk., el-Mar'aşlı, 1: 37; Harpûti, *Tenkîhu'l-Kelâm*, 216-217; Gölcük ve Toprak, *Kelâm (Tarih - Ekoller - Problemler)*, 136; Topaloğlu ve Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 180.

55 Bkz. Beydâvî, *Envâru't-Tenzil*, thk., el-Mar'aşlı, 1: 37; Harpûti, *Tenkîhu'l-Kelâm*, 216-217; Gölcük ve Toprak, *Kelâm (Tarih - Ekoller - Problemler)*, s. 136; Topaloğlu ve Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 180.

56 Bkz. Beydâvî, *Envâru't-Tenzil*, thk., el-Mar'aşlı, 1: 37; Harpûti, *Tenkîhu'l-Kelâm*, 216-217; Gölcük ve Toprak, *Kelâm (Tarih - Ekoller - Problemler)*, 136; Topaloğlu ve Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 180.

birçoklarını da doğru yola iletir. Onunla ancak fasıkları saptırır⁵⁷ ayetinde geçen ‘fâsık’ kelimesinin üzerinde durmuş ve bu kavramı Ehl-i sünnet ve Mu’tezile düşüncesine göre açıklamıştır. Ona göre fâsık, şeriat nazarında, büyük günah işlemek sûretiyle Allah’ın emirlerinin dışına çıkan kişidir. Fâsığın üç mertebesi vardır:

1. التغابي/Teğâbî: Cahillikten ve ahmaklıktan ötürü, hoşlanmadığı halde bazen büyük günah işleyen kişinin durumu.
2. الانهماك/İnhimâk: Büyük günaha müptela olmuş, aldırış etmeden sürekli işleyen kişinin durumu.
3. الحُجُود/Cuhûd: Büyük günahı doğru bir iş gibi görerek işleyen inkârcı kişinin durumu.

Bir kişi “cuhûd” derecesine düşer ve bu yolda ilerlerse, iman elbisesini çıkarmış, küfür elbisesini giymiş kabul edilir ve ona kâfir denilir. Kişi “teğâbî” ve “inhimâk” derecesinde devam ettiği müddetçe, iman ile muttasif olduğu için o kimseye mümin denilir. Mu’tezile fırkası ise “iman; tasdik, ikrar ve amelden ibarettir, küfür de Hakkı yalanlayıp inkâr etmektir”⁵⁸, görüşünde olduğu için “teğâbî” ve “inhimâk derecesinde olan” fâsık kişiyi mümin ve kâfirin dışında, üçüncü bir kısma dâhil etmişlerdir. Onlara göre bu kişi iman ile küfür arasında bir yerdedir (el-menziletü beyne’l-menziletayn). Çünkü her ikisiyle de ortak olduğu bazı noktalar vardır.⁵⁹

Envârü't-Tenzîl’in şârihi Hafâcî’ye göre mutezile tarafından böyle bir kimsenin mümin menzilesinde görülüp hakkında iman ile hükmedilmesi, nikâh, mirâs, defin ve cenaze namazı gibi fiiller sebebiyledir. Kâfir menzilesinde görülüp hakkında küfür ile hükmedilmesi ise zemmedilmeyi ve cehennemde ebedi kalmayı hak etmesi bir de şehâdetinin kabul edilmemesi yönüyledir. Mu’tezile, ameli imandan saydıktan sonra kendi arasında da ihtilaf etmiştir. Mu’tezile’den bir grup, ‘iman, sadece amelden ibarettir’ derken bir grup da ‘iman; tasdik, ikrar ve amelden ibarettir’ demiştir. Yine bazıları ‘amel, mutlak taatlerdir’ demiş; bazıları ise ‘amel, sadece farz olanlardır’, demiştir.⁶⁰

Bunun dışında Ehl-i sünnet “إِنَّ اللَّهَ لَا يُغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ” Şüphesiz Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz. Bunun dışında kalan (günah)ları ise dilediği kimseler için bağışlar⁶¹ ayeti gereğince şirki, diğer büyük günahlardan ayırmıştır. Mu’tezile ise şirki de diğer büyük günahların hükmünde kabul etmiş, ancak şirk dışındaki büyük günahların bağışlanması için tevbe şartını ileri sürmüştür. Mu’tezile ayette geçen meşîet’i (دَيْمًا) ayetin iki kısmı için varsaymış ve Allah’a değil kula isnat etmiştir. Dolayısıyla ayeti şöyle te’vil etmiştir: “Allah Teâlâ, şirk koşmayı dileyen kimseyi affetmez. Şirkin dışındaki büyük günahları işlemeyi dileyen kimseyi affeder.” Beydâvî’ye göre ayette bahsi geçen büyük günahların tevbe ile takyid edilmesi (tevbe şartına bağlanması), delilsiz bir takyittir. Çünkü işlerin meşîete bağlanması, tevbeden önce azabın vacip oluşuna, ondan sonra da bağışlanmanın kesin vâkı olacağına engeldir.⁶² Aslında bir işte Allah’ın dilemesi söz konusu olursa, tevbenin olup olmaması ikinci planda kalır. Allah Telâlâ dilerse affeder, dilerse azap eder. Nitekim Ehl-i Sünnet inancında imânı olup da şirk dışındaki büyük gü-

57 Bakara 2/26.

58 Beydâvî, *Envârü't-Tenzil*, thk., el-Mar’aşlı, 1: 37, 64;

59 Beydâvî, *Envârü't-Tenzil*, thk., el-Mar’aşlı, 1: 64.

60 Hafâcî, *Hâşiyetü’ş-Şihâb ale Tefsiri’l-Beydâvî*, 2: 156-157.

61 Nisa 4/48.

62 Beydâvî, *Envârü't-Tenzil*, thk., el-Mar’aşlı, 2: 78; Beydâvî, *Muhtasar Beydâvî Tefsiri/Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Te’vil*, trc., Şadi Eren (İstanbul: Işık Yayınları, 2013), 1: 400.

nahları işleyen bir kişinin affedilmesi her hâlükarda muhtemel olup ebediyyen cehennemde kalması söz konusu değildir.

Zemahşerî'ye göre ayetin manası şu şekildedir: "Allah Teâlâ, şirk koşmayı dileyen kimseyi affetmez, şirkin dışında diğer büyük günahları işlemeyi dileyen kimseyi affeder."⁶³ Dikkat edilecek olursa Zemahşerî de meşîet'i (dilemeyi) Allah'a (c.c) değil, kula izafe etmiş olmaktadır. Ayet-i kerîme'yi bu şekilde yorumladığı için de ayetin manasını, şirk dışındaki büyük günahları işleyen kimseler için, tevbe etme şartıyla takyîd etmiştir.

Hafâcî'ye göre Beydâvî'nin ayetle ilgili yukarıdaki açıklamaları, Mu'tezile mezhebine tabî olan Zemahşerî'nin zorlama yorumuna bir reddiye mahiyetindedir. Çünkü ayet, açıkça şirk ile diğer günahları birbirinden ayırmaktadır. Dolayısıyla diğer büyük günahları, şirk koşmak gibi görüp, ayeti tevbe şartı ile takyîd etmeye gerek yoktur. Nitekim ister şirk olsun ister diğer büyük günahlar olsun, kulun tevbe etmesi durumunda, tevbesinin kabul edileceğine dair ayet ve hadisler pek çoktur. Kul gerçekten pişman olur ve iman ederse onun bu şirkinin, yok olması anlamına gelir. Böyle bir kimsenin Allah Teâlâ tarafından bağışlanması da mümkündür.⁶⁴

2.3. Envâru't-Tenzîl'de Rızık Meselesi Hakkındaki Görüşlerin Değerlendirilmesi

Rızık, Allah'ın (c.c) canlılara, faydalanmaları için (yeme, içme vb.) için sevk ettiği şeylere verilen isimdir.⁶⁵ Diğer bir tanımda ise rızık, kendisinden faydalanılan her şeydir.⁶⁶ Bu tanımlardan hareketle rızık hava, su, mal, mülk, aile, ilim, güç, gayret vb. kendilerinden faydalanılan her şeyi kapsar, denilebilir.⁶⁷ Ehl-i sünnet inancında helal olduğu gibi haram olan şeyler de rızık sayılır.⁶⁸ Mutezile'ye göre ise rızık, bir mâlikin sahip olduğu şeye denir. Onlara göre haram olan şeyler rızık değildir.⁶⁹ Mutezile delil olarak; haramın çirkin olduğunu ve Allah'a nispet edilemeyeceğini ileri sürmektedir. Onların bu iddialarına şu cevapla mukabelede bulunulmuştur. Haramın çirkinliği, yasaklanan şeylere tevessül etmek cihetindedir, yaratılması cihetiyle değildir.⁷⁰

Kur'an-ı Kerîmde rızıkla ilgili şu ayetler göze çarpmaktadır:

"وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقَهَا" Yeryüzünde hiçbir canlı yoktur ki, rızıkı Allah'a ait olmasın.⁷¹

"اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ ثُمَّ رَزَقَكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ" Allah, sizi yaratan, sonra size rızık veren, sonra sizi öldürecek ve daha sonra da diriltecek olandır.⁷²

لَهُ مَقَالِيدُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ إِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ

63 Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd, b. Amr b. Ahmed Cârullah, *el-Keşşâf*, haş. İbnü'l-Müneyyir el-İskenderî, *el-İntisâf fi Mâ Tezammanehu'l-Keşşâf*, (Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, 1407), 1: 520.

64 Hafâcî, *Hâşiyetü's-Şihâb ale Tefsîri'l-Beydâvî*, 3: 285.

65 Bkz. Taftazânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, 3: 236-237; Cürçânî, *Tarîfat*, 180; Tehânevî, Muhammed b. Ali, *Mevsûatü Keşşâfi Istilâhati'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*, thk., Ali Dahrûc (Beyrut: Mektebetü Lübnân Nâşirîn, 1996), 1: 858.

66 Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem el-Ensârî İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, (Beyrut Dâr Sâdir, 1414), 10: 115; Tehânevî, *Mevsûatü Keşşâfi Istilâhati'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*, 1: 858.

67 Bkz. Tehânevî, *Mevsûatü Keşşâfi Istilâhati'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*, 1: 858; Gölçük ve Toprak, *Kelâm (Tarih – Ekoller - Problemler)*, (Konya: Tekin Kitabevi, 2001), 291.

68 Bkz. Taftazânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, 3: 236-237; Harpûti, *Tenkîhu'l-Kelâm*, 218; Tehânevî, *Mevsûatü Keşşâfi Istilâhati'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*, 1: 858.

69 Bkz. Taftazânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, 3: 236-237; Cürçânî, *Tarîfat*, 180; Tehânevî, *Mevsûatü Keşşâfi Istilâhati'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*, 1: 858.

70 Harpûti, *Tenkîhu'l-Kelâm*, 219.

71 Hûd 11/6.

72 Rûm 30/40.

Göklerin ve yerin anahtarları Onundur. Dilediğine rızık bol verir ve (dilediğine) kısar. Şüphesiz O, her şeyi hakkıyla bilendir”⁷³

Müfessir Beydâvî de “وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ” Onlar, kendilerine rızık olarak verdiğimizden de Allah yolunda harcarlar.”⁷⁴ ayetinin tefsirinde *rızık* kelimesi üzerinde durmuş, bu konuda Mutezile ve Ehl-i sünnet mezheplerinin farklı görüşlerine temas ettikten sonra tercih ettiği görüşü delilleriyle ortaya koymuştur. Daha çok kelâm alanında tartışıla gelen bu meseleyle ilgili Beydâvî şöyle demektedir: “Rızık, lugatte “nasip” manasına gelir. Nitekim Vâkîâ sûresi 82. ayette bu manaya uygun olarak şöyle buyrulmuştur. ‘وَتَجْعَلُونَ رِزْقَكُمْ أَنْكُمْ تُكذِّبُونَ’ Size verilen rızka yalanlamayla mı karşılık veriyorsunuz (sizin ondan elde ettiğiniz nasip, sadece onu yalanlamanız mıdır)?’ Örf bu rızıkı, ondan faydalanması ve ona mâlik olması yönüyle canlıya tahsis etmiştir. Mutezile ise Allah Teâlâ’nın, kulunu haram olan bir şeyde imkân sahibi yapmayacağını iddia etmektedir. Çünkü Allah (c.c) kuluna haramdan uzak durmasını ve ondan faydalanmamasını emretmiştir. Dolayısıyla Mutezile’ye göre haram rızık değildir. Bu konudaki delilleri de şudur: Yüce Allah ayette, müttakilerin mutlak olan helali infak ettiklerini ilan etmek için “مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ” bizim onlara rızık olarak verdiğimizden” ifadelerinde görüldüğü gibi rızıkı, kendisine isnat etmiştir. Bir de haram olan bir şeyi infak etmek, övgüyü gerektirmez. Hâlbuki Allah (c.c) infak edenleri, müttakilikle övmüştür.⁷⁵ Aynı şekilde müşrikleri de onlara rızık olarak verdiği şeylerden bazısını haram kıldıkları için, Yûnus/59. ayette zemetmiştir: ‘قُلْ إِيَّاكُمْ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ لَكُمْ مِنْ رِزْقٍ فَجَعَلْتُمْ مِنْهُ حَرَامًا وَحَلَالَ قُلُومًا عَلَى اللَّهِ فَتَقْتَرُونَ’ De ki: Allah’ın size indirdiği; sizin de bir kısmını helâl, bir kısmını haram kıldığınız rızıklar hakkında ne dersiniz?’ De ki: ‘Bunun için Allah mı size izin verdi, yoksa Allah’a iftira mı ediyorsunuz?’⁷⁶

Beydâvî burada, Mutezilenin görüşlerini delilleriyle birlikte verdikten sonra onlara cevap mahiyetinde şunları söylemiştir: Söz konusu ayette rızıkın Allah’a (c.c) isnat edilmesi, ta’zîme (Allah’ın yüceltilmesine) ve infak etmeye (Allah yolunda harcamaya) teşvik içindir. Diğer ayetteki (Yûnus/59) kınamanın sebebi ise müşriklerin, Allah’ın haram kılmadığı şeyleri haram kılmalarıdır. Bunun yanı sıra “مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ” bizim onlara rızık olarak verdiğimizden” ifadelerinde rızıkın, helâle tahsis edilmesi ise karineden dolayıdır. Yoksa rızıkın sırf helâl olmasından dolayı değildir.⁷⁷ *Envâru't-Tenzîl* üzerine yazmış olduğu haşiyesinde Hafâcî, buradaki karineyi şöyle açıklamaktadır: “Karîne, Allah’ın (c.c) rızık kendisine isnât edip infak edenleri takva ile nitelendirmesi ve övmesidir.”⁷⁸ Neticede bu ayette söz konusu edilen rızıkın helal rızık olduğu anlaşılrsa da ayetten, Mu’tezile’nin iddia ettiği gibi haramın rızık olmadığı anlaşılacaktır.

Beydâvî’nin aktardığına göre Ehl-i sünnet âlimleri rızıkın hem helâli hem de haramı kapsadığına dair şu hadisi delil getirmişlerdir: “*Efendimiz s.a.s Amr b. Kurra’ya: “Allah (c.c) sana temiz rızık vermişti sen ise verdiği rızıktan, helâlin yerine haram olanı tercih ettin.”* demiştir.”⁷⁹ Bir de şu var ki bu haram olan, rızık sayılmasa ömür boyu bu haramla besle-

73 Şûrâ 42/12.

74 Bakara 2/3.

75 Bakara 2/2-3.

76 Bkz. Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, thk., el-Mar’aşlı, 1: 38-39.

77 Bkz. Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, thk., el-Mar’aşlı, 1: 39.

78 Hafâcî, *Hâşiyetü’ş-Şihâb ale Tefsiri’l-Beydâvî*, 1: 354.

79 Bkz. Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, thk., el-Mar’aşlı, 1: 39; Suyûtî, Celâluddin Abdurrahmân b. Ebibekr, *Câmi’u’l-Ehâdis*, thk. Abbâs Ahmed Sakr, (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1994), 15: 460; *Envâru't-Tenzîl*,deki hadislerin tahririni yapan Münâvî, bu hadis hakkında şöyle demektedir: “Bu hadisi İbn Mâce rivayet etmiştir. İsnâdında Yahya b. ‘Alâ isimli kişi vardır. İmam Ahmed bu kişinin yalancı ve hadis uyduran biri olduğunu söylemiştir”. Münâvî, *Fethû’s-Semâvî*, 1: 138; Beydâvî tefsirinin muhakkikleri Hallâk ve Atraş da bu hadisin mevzû olduğunu söy-

nen kişi rızıklandırılmamış olur. Aynı şekilde hayvanların yediği şeyler de rızık sayılmazdı. Çünkü onlar için helallik ve haramlık söz konusu değildir. Ancak durum böyle değildir. Çünkü ayette, “ وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا ” Yeryüzünde hiçbir canlı yoktur ki, rızıkı Allah'a ait olmasın.”⁸⁰ yeryüzündeki bütün canlıların Allah (c.c) tarafından rızıklandırıldığı açıkça geçmektedir.⁸¹

2.4 Envâru't-Tenzil'de Ru'yetullâh Meselesi Hakkındaki Görüşlerin Değerlendirilmesi

Ru'yetullâh, müminlerin âhirette Allah'ı (c.c) görmesi anlamına gelen bir kelâm terimidir.⁸² Ehl-i sünnet âlimlerine göre Allah (c.c) ahirette müminler tarafından görülecektir. Mu'tezile ise bunun aksini iddia etmektedir.⁸³ Mu'tezile, “ لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ وَهُوَ اللَّطِيفُ ” Gözler O'nu idrak edemez ama O, gözleri idrak eder. O, en gizli şeyleri bilendir, (her şeyden) hakkıyla haberdar olandır.” şeklindeki En'âm sûresi 103. ayeti, Allah'ın görülme-yeyeceğinin delili olarak ileri sürmektedir. Beydâvî'ye göre Mutezile'nin ileri sürdüğü bu delil şu yönlerden zayıftır: Evvelâ ayette ifade edilen 'idrâk' mutlak anlamda görme manasında değildir.⁸⁴ Çünkü idrak; ulaşma, anlama, kavrama, bilme, görme ve algılama gibi birçok algı fonksiyonunun genel adıdır.⁸⁵ İkinci olarak ayette ifade edilen nefy (olumsuzluk), bütün vakitleri kapsayacak şekilde umûmî değildir. Belki bu olumsuzluk bazı şahıslara ve belli vakitlere hastrır. Dolayısıyla bir kısım insanlar, belli vakitlerde Allah'ı (c.c) görebilir.⁸⁶ Netice olarak ayette bildirilen olumsuzluk, (gözlerin Allah'ı göremeyeceği durumu) dünya hayatıyla alakalıdır. Beydâvî'nin de işaret ettiği gibi Ehl-i sünnet inancında Allah Teâlâ, ahirette mümin kulları tarafından görülebilir.⁸⁷

Beydâvî'ye göre Allah Teâlâ'nın mümin kulları tarafından görüleceğine şu ayet delâlet etmektedir. “إِلَى رَبِّهَا نَاظِرَةٌ وَجُوهٌ يُؤْمِنُونَ نَازِرَةٌ” O gün birtakım yüzler aydındır. Rablerine bakacaklardır (O'nu göreceklerdir).⁸⁸

Müfessir yukarıdaki ayette de bildirildiği üzere cennette birtakım yüzlerin, Allah'a (c.c) bakacaklarını, o esnada O'nun cemâlinden başka hiçbir şey görmeyeceklerini iddia etmiştir.⁸⁹

Bu konuda Zemahşerî ise “إِلَى رَبِّهَا نَاظِرَةٌ” ayetini Ehl-i sünnet akidesine muhalif olarak “Rablerinden birtakım nimetler beklerler” şeklinde te'vil etmiştir.⁹⁰ Beydâvî, Zemahşerî'nin

lemiştirler. Beydâvî, Nâsiruddîn Ebû Said Abdullâh b. Ömer, *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Tev'il*, thk., tlk., thr., Muhammed Subhi b. Hasan Hallâk, Muhammed Ahmed el-Atraş, (Beirut: Dâru'r-Reşid, 2000), 1: 35.

80 Hüd 11/ 6.

81 Bkz. Beydâvî, *Envâru't-Tenzil*, thk., el-Mar'aşli, 1: 39; Tehânevî, *Mevsûatü Keşşâfi Istilâhati'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, 1: 858.

82 Bkz. Taftazânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, 3: 133-134; Temel Yeşilyurt, “Ru'yetullah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 35 (İstanbul: TDV Yay., 2005), 311-314.

83 Bkz. Taftazânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, 3: 134-135; Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 120-134; Yeşilyurt, “Ru'yetullah”, 311-314.

84 Beydâvî, *Envâru't-Tenzil*, thk., el-Mar'aşli, 2: 176; Beydâvî, *Envâru't-Tenzil*, thk., el-Mar'aşli, 2: 176; Bkz. Bardak, Bardak, “Kâdi Beydâvî'nin İlahiyât (Ulûhiyet) Görüşü”, 233.

85 Bkz. İbn Manzûr, Cemâlüddîn Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mukerrem, *Lisânu'l-Arab* (Beirut: Dâr Sâdır, 1414), 10: 419-422; Zebidî, Ebu'l-Feyz Muhammed b. Muhammed Murtazâ, *Tâcu'l-Arûs*, (Dâru'l-Hidâye, ts.), 17: 137-145; Komisyon, *Mu'cemü'l-Vesît*, (Dâru'd-Dâvâ, ts.), 1: 281.

86 Beydâvî, *Envâru't-Tenzil*, thk., el-Mar'aşli, 2: 176.

87 Bkz. Taftazânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, 3: 134-135; Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 120-134; Muhammed b. ebî'l-İz el-Hanefî, *Şerhu'l-Akîdeti't-Tahâviyye*, 160-161, 186.

88 Kıyâme 75/22-23.

89 Beydâvî, *Envâru't-Tenzil*, thk., el-Mar'aşli, 5: 267.

90 Zemahşerî, *Keşşâf*, 4: 662; M. Zeki Duman, *Uygulamalı Tefsir Usulü ve Tefsir Tarihi*, (Kayseri: Erciyes Üni.

bu yorumuna karşı çıkarak, ayetin başında yüzlerden bahsedildiğini ifade etmiştir. Ona göre “görme veya bakma” eylemleri yüze isnat edilebilir. Ancak “bekleme ve beklenti içerisinde olma” gibi eylemler ise yüze isnat edilemez.⁹¹

Beydâvî tefsirinde ru'yetullahın delili olarak ileri sürülen bir ayet de şudur: “كَلَّا إِنَّهُمْ عَنْ رَبِّهِمْ يَوْمَئِذٍ لَمَحْجُوبُونَ Hayır, şüphesiz onlar (kâfirler), kıyamet günü Rablerini görmekten mahrum bırakılacaklardır.”⁹² Müfessire göre bu ayetin zımından, mümin olmayanların ahirette Allah'ı (c.c) göremeyecekleri, müminlerin ise görecekleri anlaşılmaktadır.⁹³

Aynı şekilde “لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَىٰ وَزِيَادَةٌ” Güzel iş yapanlara (karşılık olarak) daha güzeli ve bir de fazlası vardır⁹⁴ ayetinde de Beydâvî'ye göre ru'yetullah'a işaret vardır. Müfessir, ayette geçen *hüsnâ* ve *ziyâde* kavramlarıyla ilgili şu görüşleri aktarmıştır:

1. Hüsnâ, güzel iş yapan kimselerin bu amellerinin misliyle karşılık bulması, ziyâde ise bu amellerine 10'dan 700 katına kadar sevap yazılmasıdır.

2. Hüsnâ, güzel iş yapan kimselerin bu amellerinin misliyle karşılık bulması; ziyâde, Allah Teâlâ'nın bu kimselerden razı olup onları bağışlamasıdır.

3. Hüsnâ, müminlerin cennete girmeleri; ziyâde, orada Allah'ı (c.c) görmeleridir.⁹⁵

Hafâcî'nin bildirdiğine göre bu son görüş, Hz. Ebu Bekir, Ebû Musa, Huzeyfe, Ubâde, Hasan, İkrime, 'Ata, Mukâtil, Dahhâk ve Süddî'den (r.a) gelen me'sûr bir tefsirdir.⁹⁶ Ayrıca şu rivayet de ru'yetullah'ın vâki olacağına delalet etmektedir: “*Cennetlikler cennete girdiklerinde birisi onlara, 'Allah'ın size verilmiş bir sözü var ve yüce Allah sözünü yerine getirmek istiyor. Onlar, 'bu söz yüzlerimizin ağarması, cehennemden kurtulmamız ve cennete girdirilmemiz değil miydi?' diye sorarlar ve perde açılır. Vallahi! Yüce Allah kullarına, kendisine nazar edilmesinden daha güzel bir nimet vermemiştir.*”⁹⁷ Müfessir Kurtûbî de Beydâvî gibi yukarıdaki ayette yer alan *ziyâde* kavramını, müminlerin cennette Allah Teâlâ'nın vech-i kerîmine bakmaları şeklinde tefsir etmiş ve yukarıdaki hadisi delil getirmiştir.⁹⁸

Görüldüğü üzere Beydâvî ru'yetullâh konusu hakkında ilk önce Mu'tezile'nin görüşünü delilleriyle birlikte nakletmiş, ardından bu görüşün isabetsiz olduğunu ispatlamaya çalışmıştır. En sonunda da ayetlerden ve hadislerden deliller getirmek suretiyle, ru'yetullah'ın ahirette gerçekleşeceğini ispatlamıştır.

2.5. Envâru't-Tenzil'de Peygamberlerin İsmet Sıfatı Hakkındaki Görüşlerin Değerlendirilmesi

İsmet, kişinin imkânı olduğu halde günahlardan uzak durmasına denir.⁹⁹ Başka bir tarifte, kulları kendi iradeleriyle hayırlı işleri yapmaya sevk ve kötü işlerden men eden ilâhî

Yayınları, 1992), 56.

91 Beydâvî, *Envâru't-Tenzil*, thk., el-Mar'aşlı, 5: 267.

92 Mutaffîfîn 83/15.

93 Beydâvî, *Envâru't-Tenzil*, thk., el-Mar'aşlı, 5: 295.

94 Yûnus 10/26.

95 Beydâvî, *Envâru't-Tenzil*, thk., el-Mar'aşlı, 3: 110.

96 Buhârî, “Kitâbu't-Tefâsîr”, 10; Hafâcî, *Hâşiyetü'ş-Şihâb ale Tefsiri'l-Beydâvî*, 5: 37.

97 Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed*, thk., Şuayb el-Arnâvî v.dğr. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1999), 31: 267; Tirmizî, Muhammed b. İsa, *Sünenü't-Tirmizî*, thk., Ahmed Muhammed Şâkir, (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-'Arabi, ts.), “Sıfatu'l-Cenne”, 17, (4: 687); Daha geniş bilgi için bkz. Hafâcî, *Hâşiyetü'ş-Şihâb ale Tefsiri'l-Beydâvî*, 5: 37.

98 Ebû Abdullah Muhammed el-Kurtûbî, *el-Câm'i li Ahkâmî'l-Kur'ân*, (Kâhire: Dâru'l-Kütübî'l-Misriyye, 1938/1356), 8: 330; Duman, *Uygulamalı Tefsir Usulü ve Tefsir Tarihi*, 107-108.

99 Cürçânî, *Tarîfât*, 228.

inâyettir.¹⁰⁰ İsmet, Allah (c.c) tarafından peygamberlere verilmiş bir sıfattır. Peygamberler de bu sıfatla muttasıf oldukları için günahlardan korunmuşlardır.¹⁰¹

Beydâvî Bakara sûresi 30-39 arası ayetlerde anlatılan Hz. Âdem'in kıssasında, Hz. Âdem'in yasak meyveyi yeme meselesi üzerinde durmuş ve bu konuda Ehl-i sünnet ile Haşviyye mezhebinin *ismet* sıfatıyla ilgili görüşlerine yer vermiştir.¹⁰²

Haşviyye mezhebi, dinî konularda akıl yürütmeyi reddeden, ayetleri zâhirine göre açıklayan, teccsim vb. görüşleri olan sapık fırkalardandır.¹⁰³

Haşviyye mezhebi, Hz. Âdem'in yasak meyveyi yemesinden dolayı peygamberlerin ismet sıfatının bulunmadığını ve günah işlediklerini iddia etmiştir. Haşviyye, bu iddiasını şu delillere dayandırmıştır:

1. Hz. Âdem, peygamber olduğu halde yasak olan bir fiili işlemiştir. Yasak bir fiili işleyen kişi ise âsîdir.

2. Hz. Âdem, yasak meyveyi yiyerek zalimlerden oldu. Zalim olan da “اللَّهُ عَلَيَّ الظَّالِمِينَ” Biliniz ki, Allah'ın lâneti zalimler üzerindedir”¹⁰⁴ ayetinde bildirildiği gibi mel'ûndur.

3. “فَالَا رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنفُسَنَا وَإِن لَّمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ” Dediler ki: ‘Rabbimiz! Biz kendimize zulüm ettik. Eğer bizi bağışlamaz ve bize acımazsan mutlaka ziyan edenlerden oluruz’¹⁰⁵ ayetinde bildirildiği üzere Hz. Âdem, Allah'ın (c.c) mağfireti olmasaydı, hüsrana uğrayanlardan olacağını bizzat itiraf etmiştir. Hüsranda olan kişi ise büyük günah işleyen kişidir.

4. Allah Teâlâ, “وَعَمَىٰ آدَمَ رَبَّهُ فَكََوَىٰ” Âdem, Rabbine isyan etti ve yolunu şaşırды”¹⁰⁶sözleriyle, Hz. Âdem'e isyân eylemini isnat etmiştir.

5. Allah Teâlâ, Hz. Âdem'e tevbe etmesini telkîn etmiştir. Tevbe ise günah işleyenin gûnahtan pişman olup rûcû etmesidir.

6. Hz. Âdem, günah işlememiş olsaydı başına böyle durumlar gelmezdi.¹⁰⁷

Beydâvî, bu iddialara karşı çıkararak, Haşviyye'nin dayandığı delillerin isabetli olmadığını birer birer ortaya koymuştur.¹⁰⁸

Ona göre birinci maddedeki iddiaya şu şekilde cevap verilir: Hz. Âdem yasak meyveyi yediği sırada henüz peygamber değildi. Çünkü o sırada ne bir ümmeti vardı ne de tebliğ ile mükellef olmuştu. Onun, peygamber olduğu halde yasak olan bir fiili işlediğini söyleyen Haşviyye'nin delil getirmesi gerekir. Zîra müddeî, delille mükelleftir.

100 Harpûti, *Tenkîhu'l-Kelâm*, 236.

101 Topaloğlu ve Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 163.

102 Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, thk., el-Mar'âşlî, 1: 74-75.

103 Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, thk., tlk., thr., Hallâk, Atraş, 1: 92; Bkz. Metin Yurdagür, “Haşviyye” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 16 (İstanbul: TDV Yay., 1997), 426. Kaynaklarda, Haşviyye mezhebinin doğuşuyla ilgili şu bilgiler mevcuttur. “Tâbiûn büyüklerinden Hasan-ı Basrî'nin (ö.110/728) ilim halkasına devam eden bir grup, Kur'ân ayetlerinin yorumlanmasına karşı çıkıp boş ve uygunsuz laflar edince Hasan-ı Basrî, orada-kilere: ‘Bunları, halkanın kenarına (haşâ) gönderiniz’ demiş. Bundan sonra da bunlara ‘Haşviyye’ denilmiştir. Bkz. Tehânevî, *Mevsûatü Keşşâfi Istilâhati'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*, 1: 678-79; İbn-i Teymiyye, Takiyüddin Ebu'l-'Abbâs Ahmed, *Minhâcü's-Sünneti'n-Nebeviyye*, thk., Muhammed Reşâd Sâlim (Câmi'atü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1406/1986), 2: 520.

104 Hûd 11/18.

105 'Arâf 7/23.

106 Tâhâ 20/121.

107 Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, thk., el-Mar'âşlî, 1: 74.

108 Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, thk., el-Mar'âşlî, 1: 74-75.

Beydâvî'ye göre ayetteki nehy ise *tenzîh* manasındadır.¹⁰⁹ Nehy ise yapılmaması, yapılmasından evlâ olan durumlar için kullanılan bir ifade biçimidir.¹¹⁰

Beydâvî, Haşviyye'nin ikinci ve üçüncü maddelerde iddia ettiği, zülüm ve hüsrân durumlarının Hz. Âdem'e nispet edilmesiyle ilgili de asıl mananın şu şekilde olduğunu söylemiştir: "Zulümden maksat, Hz. Âdem'in nefsinde zulmetmesi; hüsrândan maksat ise yapılması evlâ olanı terk ettiği için nasibini zâyî etmesidir."

Haşviyye'nin dördüncü maddede ileri sürdüğü ayet (وَعَصَىٰ آدَمُ رَبَّهُ فَغَوَىٰ) ise onun, kendisinden istenilen şeyleri bırakıp, ebediyet peşinde koşarak hata ettiğini ve yolunu şaşırıldığını bildirmektedir. Ayette Hz. Âdem'e bu şekilde hitap edilmesinin sebebi ise zellenin büyüklüğünü vurgulamak ve ondan sonra gelecek olan Âdemoğullarına açık bir uyarı olması içindir.¹¹¹

Beşinci maddede ifade edilen Hz. Âdem'e tevbenin telkîn edilmesi de onun kusurunu telafi etmesine fırsat vermek ve onu en iyi şekilde yetiştirmek içindir.

Haşviyye'nin, altıncı maddede ileri sürdüğü "Hz. Âdem'in günâh işlemesi sebebiyle başına bu tür olayların geldiği" şeklindeki, iddiası da tutarsızdır. Oradaki asıl amaç, Hz. Âdem'i aşağılamak değil, iyi olanı terk ettiği için ona bir itâb (paylama) olması ve ayrıca Allah'ın (c.c) meleklerle söylediği "إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً" Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım"¹¹² sözünün yerine gelmesi içindir.¹¹³ Görüldüğü gibi ayette Hz. Âdem'in yeryüzünde ikamet ettirileceği ifade edilmektedir. Hâlbuki Hz. Âdem'in yasak meyveyi yemesi, cennette vukû bulan bir fiildir. İşte bu olayın ardından Hz. Âdem yeryüzüne indirilmiştir.

Beydâvî, Haşviyye'ye yaptığı bu itirazlara ek olarak, Hz.Âdem'in bir peygamber olarak, günahsız olduğunu birkaç yönden açıklamıştır.¹¹⁴ Ona göre Hz. Âdem (peygamber olarak yasak meyveden yemişe) bu fiili, Allah'ın (c.c) yaşağını unutmuş olduğu bir haldeyken yapmıştır. Nitekim Allah Teâlâ'nın şu sözü buna delalet etmektedir: "وَلَقَدْ عَهِدْنَا إِلَىٰ آدَمَ مِنْ قَبْلِ أَنْ نَقُولَ لَهُ عَزْمًا فَتَسَبَّىٰ وَلَمْ تَجِدْ لَهُ عَزْمًا" Andolsun, bundan önce biz Âdem'e (cennetteki ağacın meyvesinden yeme, diye) emrettik. O ise bunu unuttu. Biz onda bir kararlılık bulmadık"¹¹⁵ Hz. Âdem'in azarlanması, unutmaya mâni olacak sebepleri terk ettiği içindir. Belki de Hz. Peygamber'in "Ümmetimden hata, unutmaya ve zorlama ile işlenen fiillerin sorumlulukları kaldırılmıştır"¹¹⁶ hadisinde bildirildiği gibi ümmet için unutmaya eyleminin mazur görülmesi, peygamberler için geçerli değildir. Allah (c.c) katındaki büyük makamlarına karşılık peygamberler, bu durumlardan muaf tutulmamış olabilirler. Zira diğer bir hadiste şöyle buyrulmaktadır: "أشدُّ الناس بلاء الأئبياء، ثم الأولياء، ثم الأمتل فالأمتل" İnsanların en çok musibete uğrayanları önce peygamberler, sonra fazilet derecelerine göre veliler ve diğer müminlerdir."¹¹⁷

Beydâvî, 'Ar'af sûresi 120 ve 121. ayetlerde ise şeytanın Hz.Âdem ve Hz. Havvâ'ya vesvese verdiğinden, onlara melek ya da ebedî olacaklarını vaat ettiğinden ve onların da

109 Beydâvî, *Envârü't-Tenzil*, thk., el-Mar'aşlı, 1: 74.

110 Bkz. Tehânevî, *Mevsûatü Keşşâfi Istilâhâtü'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*, 1: 699-700.

111 Beydâvî, *Envârü't-Tenzil*, thk., el-Mar'aşlı, 4: 41.

112 Bakara 2/30.

113 Beydâvî, *Envârü't-Tenzil*, thk., el-Mar'aşlı, 1: 74-75.

114 Beydâvî, *Envârü't-Tenzil*, thk., el-Mar'aşlı, 1: 74-75.

115 Tâhâ 20/115.

116 Buhârî, "Talâk", 10, 46; İbn-i Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd, *Sünenü İbn-i Mâce*, thk., Şuayb el-Arnâvûtî, Âdil Mürşid, Muhammed Kâmil Kara, Abdullatif Hirzullâh, (Dâru'r-Risâle, 1430/2009), "Talâk", 16.

117 Buhârî, "Merdâ", 3; Ahmed b. Hanbel, 45: 10; Hâkim, 3: 386; Beyhâkî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin, *Şi'bu'l-İmân*, thk., Muhammed Saîd Besyûnî, Zağlûl, (Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410), 7.: 142. (Hadis kaynaklarında yer alan söz konusu hadiste "الأولياء" lafzı bulunmamaktadır.)

yasak meyveyi yediklerinden bahsedildiğini, ancak yasak meyveyi o anda yediklerine dair bir delilin bulunmadığını söylemiştir. Beydâvî'ye göre şeytanın bu vesveseleri, Hz. Âdem ve Hz. Havvâda yasak ağaca yönelik bir meyil yaratmış, ancak o esnada Allah'ın yasaklamasından dolayı yememişlerdir. Ancak daha sonra unuttukları bir vakitte yemiş olabilirler.¹¹⁸

Bu meselede Beydâvî'nin ileri sürdüğü diğer bir iddia da şudur: Hz. Âdem, Allah'ın (c.c) yasaklamasını, nehy-i tenzihî¹¹⁹ şeklinde veya bir ağaç türü değil de belirli bir ağaç şeklinde anlamış olabilir. Dolayısıyla Hz. Âdem o türden olan başka bir ağaçtan yemiştir. Hâlbuki ayetlerdeki yasaklama bir ağaç türüne yöneliktir. Tıpkı Hz. Peygamber'in eline bir miktar altın ve ipek alıp da "Bu ikisi, ümmetimin kadınlarına helal, erkeklerine haramdır"¹²⁰ demesi gibi. Hz. Peygamber orada, sadece eline aldığı altın ve ipeği değil bir bütün olarak altın ve ipek cinsini kastetmiştir.¹²¹

Beydâvî, Hz. Âdem'in kıssasının dışında, tefsirinin muhtelif yerlerinde peygamberlerin ismet sıfatının bulunduğunu delillerle ortaya koymaya çalışmıştır. Bu delillerden biri de şu ayettir:

"وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ هَذَا الْبَلَدَ آمِنًا وَاجْنُبْنِي وَبَنِيَّ أَنْ نَعْبُدَ الْأَصْنَامَ" Hani İbrahim demişti ki: 'Rabbim! Bu şehri güvenli kıl, beni ve oğullarımı putlara tapmaktan uzak tut'"¹²²

Beydâvî'ye göre ayette peygamberlerin ismet sıfatına işaret edilmektedir. Bu "ismet" ise Allah'ın tevfiği ve koruması sayesinde gerçekleşmiştir. Bununla birlikte ayette bildirilen puta tapma konusunda, zâhiri hüküm esas alınmalıdır. Dolayısıyla bu hükmün kapsamına Hz. İbrahim ve oğulları girer. Çünkü onların Peygamber oldukları Kurân'da sabittir. Torunları ve onlardan sonra gelenler ise girmez.¹²³

Beydâvî söz konusu ayette zahiri hükmün esas alınması gerektiğinden bahsetmektedir. Ayetin zâhirinde her ne kadar Hz. İbrahim ve oğullarından bahsedilmiş, torunlarından ve onlardan sonra gelenlerden bahsedilmemişse de başka bir yönden düşünüldüğünde, ayette zâhiren, sadece puta tapmaktan söz edilmiştir. Ayetin manasından, puta tapmanın dışında kalan bütün günahlar anlaşılır. Dolayısıyla Beydâvî'nin ileri sürdüğü bu delil, kuvvetli bir delil gibi gözükmemektedir. Çünkü puta tapma ve onun dışında kalan bütün günahlar, ismet sıfatını zedeler.

Beydâvî'ye göre Kur'an-ı Kerim'de "يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ لِمَ تُحَرِّمُ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَكَ تَبْتَغِي مَرْضَاتَ أَزْوَاجِكَ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ" Ey Peygamber! Ne için sen zevcelerinin hoşnutluklarını ararsın da Allah'ın sana helâl kıldığını haram kılarısın? Maamafih Allah gafûrdur, rahîmdir"¹²⁴ ayetinde geçtiği şekilde Kurân'da Hz. Peygamber'e yönelik itap ve uyarıların bulunması, onun ismetinin delillerindedir. Zira yüce Allah tarafından yapılan bu uyarılar, peygamberin (s.a.s) ismetini korumaya yöneliktir.¹²⁵

Envâru't-Tenzîl'de şu ayet-i kerime de peygamberlerin ismet sıfatının bulunduğu dair dolaylı bir delildir: "حَتَّىٰ إِذَا اتَّوَا عَلَىٰ وَادِ النَّعْمِ قَالَتْ مَلَكَةٌ يَا أَيُّهَا النَّعْمُ ادْخُلُوا مَسَاكِنَكُمْ لَا يَحْطِمَنَّكُمْ سُلَيْمٌ وَجُنُودُهُ وَهُمْ"

118 Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, thk., el-Mar'aşlı, 1: 74.

119 "Nehy-i tenzihî, yapılması, yapılmasından evlâ olan durumdur." Bkz. Tehânevî, *Mevsûatü Keşşâfi Istilâhati'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*, 1: 699-700.

120 İbn-i Mâce, "Libâs", 19.

121 Hafâcî, *Hâşiyetü's-Şihâb ale Tefsiri'l-Beydâvî*, 2: 222, 226.

122 İbrahim 14/35.

123 Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, thk., el-Mar'aşlı, 3: 200.

124 Tahrîm 66/1.

125 Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, thk., el-Mar'aşlı, 5: 224.

لَا يَشْعُرُونَ Nihayet karınca vadisine geldikleri vakit bir karınca, “Ey karıncalar! Yuvalarınıza girin, Süleyman ve ordusu farkına varmadan sizi ezmesinler” dedi.”¹²⁶

Beydâvi'ye göre ayetteki “لَا يَشْعُرُونَ/farkına varmadan...” ifadesinden, Hz. Süleyman ve ordularının bilinçli olarak bir karıncaya bile zarar vermeyecekleri anlaşılmaktadır. Ayrıca ayette karıncanın diliyle böyle bir ifadenin bulunmuş olması, peygamberlerin zulüm ve eziyet gibi günahlar konusunda ismet sıfatlarının bulunduğu tezini güçlendirmektedir.¹²⁷

Görüldüğü üzere Beydâvi ilk önce, Hz. Âdem'in yasak meyveyi yemesinden hareketle peygamberlerin mâsum olmadığını iddia eden Haşviyye mezhebinin görüşünü ve delillerini sıralamış. Akabinde, Ehl-i sünnet inanışına göre bu delilleri teker teker çürütmüştür. En sonunda da görüşünü destekleyecek başka delillerle meseleye nokta koymuştur.

Sonuç

Beydâvi, *Envâru't-Tenzîl* adlı tefsirinde itikatla ilgili bazı ayetleri kelâmî açıdan tefsir etmiştir. Bu tefsir eserinde; burhân-ı temânü, iman amel-i ilişkisi, büyük günah işleyen kimsenin durumu, rızık, ru'yetullâh, kabir azabı, şefaât ve peygamberlerin ismeti gibi kelâm ilmi kapsamına giren birçok konuyu bulmak mümkündür.

Beydâvi bazen de kelâm alanına giren bir konu hakkında, Ehl-i sünnet ve Mu'tezile mezheplerinin görüş ayrılıklarını karşılaştırmalı olarak ele almıştır. Bu doğrultuda mezheplerin görüşlerini delilleriyle birlikte değerlendirerek isabetli görüşü ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Genellikle Ehl-i sünnet'in görüşünü tercih eden Beydâvi, bu görüşü farklı delillerle ispatlamaya çalışmıştır. Ancak ara sıra Ehl-i sünnet ulemâsına muhalefet edip Zemahşeri'nin görüşüne tâbi olmuştur.

Örneğin iman-amel ilişkisi konusunda Beydâvi, amelin imandan bir cüz olduğunu iddia eden Mu'tezile'nin aksine, imanın sadece kalp ile tasdik etmek olduğunu ifade etmiştir. Daha sonra o, imanın sadece tasdikten ibaret olduğuna ayetlerden delil getirmiş ve imkânı olan kimse için imanın dil ile ikrar edilmesi gerektiğini savunmuştur.

Büyük günah işleyen kimsenin ahiretteki durumu hakkında da Mu'tezile ve Hâriciler'e karşı çıkarak bu kimsenin, Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi fâsık ya da Hâriciler'in iddia ettiği gibi kâfir olmayacağını bilâkis mümin olarak kalacağını ifade etmiştir. Ona göre fâsıkın üç derecesi vardır. Bunlar; cuhûd, inhimâk ve teğâbi dereceleridir. Bir kişi cuhûd (büyük günahı doğru ve hak bir iş olarak görüp inkâr etmek) derecesine gelirse kâfir kabul edilir. Ancak teğâbi (cahillik ve ahmaklık sebebiyle büyük günah işlemek) ve inhimâk (büyük günaha müptela olmak) derecesinde olanlar kâfir sayılmazlar.

Rızık konusunda da haramın çirkin olduğunu ve Allah'a nispet edilemeyeceğini ileri sürüp, haram olan şeyleri rızık kabul etmeyen Mu'tezile'ye karşı çıkmış ve haramın çirkinliğinin yaratılması cihetiyle değil, yasaklanan şeylere tevessül etmek cihetiyle olduğunu ifade etmiştir. Devamında Ehl-i sünnet düşüncesine paralel olarak rızık hem helali hem de haramı kapsadığını delillerle ortaya koymuştur.

Ru'yetullâh konusunda ise Allah'ın (c.c) ahirette görülemeyeceğini iddia eden mu'tezile'ye karşı çıkarak, mümin kulları tarafından görülebileceğini delillerle ortaya koymaya çalışmıştır.

Beydâvi, peygamberlerin ismet sıfatı konusuyla ilgili olarak da Ehl-i sünnet ve Haşviyye mezhebi arasındaki görüş ayrılıklarına değinmiştir. Hz. Âdem'in yasak meyveyi ye-

¹²⁶ Neml 27/18.

¹²⁷ Bkz. Beydâvi, *Envâru't-Tenzîl*, thk., el-Mar'aşli, 4: 157.

mesinden dolayı peygamberlerin ismet sıfatının bulunmadığını iddia eden Haşviyye'nin dayandığı delillerin isabetli olmadığını birer birer ortaya koymuş ve peygamberlerin ismet sıfatının var olduğunu akli ve nakli delillerle ispatlamıştır.

Kaynakça

- Abdürrezzâk b. Hemmâm, Ebû Bekr. *Tefsîrü Abdirezzâk*. Tahkik: Mahmud Muhammed Abduh. 3 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah. *Müsnedü'l-İmâm Ahmed*. Tahkik: Şuayb el-Arnâvûtî v.dğr. 45 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1999.
- Âlûsî, Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdullah el-Hüseynî. *Rûhu'l-Me'ânî*. Tahkik: Ali Abdülbârî Atiyye. 16 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994.
- Ay, Mahmut. "Fatiha ve Bakara Süreleri Örneğinde Molla Gürani'nin Beydavi Eleştirisi". *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları I* içinde, ed. Bilal Gökçür, 385-426. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2011.
- Ay, Mahmut. "Osmanlı Geleneğinde Tefsir Faaliyetleri". *Tefsir El Kitabı* içinde, ed., Mehmet Akif Koç, 281-328. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Aykaç, Mustafa. "Nâsirüddin El-Beyzâvî ve Osmanlı Kelâm Geleneğindeki Yeri". *Journal of Islamic Research* 27, sy. 3, (2016): 388-403.
- Bardak, Ahmet. "Kâdî Beydâvî'nin İlahiyât (Ulûhiyet) Görüşü". *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 9, sy. 1/17, (2017): 220-240.
- Beydâvî, Nâsirüddin Ebû Saîd Abdullah b. Ömer. *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil*. Tahkik: Muhammed Abdurrahmân el-Marâşlî. 5 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, 1418.
- Beydâvî, Nâsirüddin Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer. *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil*. Tahkik: Muhammed Subhi b. Hasan Hallâk, Muhammed Ahmed el-Atraş. 3 cilt. Beyrut: Dâru'r-Reşid, 2000.
- Beydâvî, Nâsirüddin Ebû Saîd Abdullah b. Ömer. *Ğâyetü'l-Kusvâ fî Dirâyeti'l-Fetvâ*. Tahkik: Ali Muhyiddin Ali el-Karadâğî. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2007/1429.
- Beydâvî, Nâsirüddin Ebû Saîd Abdullah b. Ömer. *Muhtasar Beydâvî Tefsiri/Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil*. Çeviren: Şadi Eren. 5 cilt. İstanbul: Işık Yayınları, 2013.
- Beyhâkî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin. *Şi'bu'l-İmân*. Tahkik: Muhammed Saîd Besyûnî. 7 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *Sahîh-u Buhârî*. Tahkik: Muhammed Züheyr b. Nâsir. Şerh: Mustafa Dîb el-Buğâ. 9 cilt. Dâru Tavki'n-Necât, 1422.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2014.
- Cürcânî, Seyyid Şerif Ali b. Muhammed. *et-Tarîfât*. Tahkik: Muhammed Abdurrahman el-Marâşlî. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2007/1428.
- Duman, M. Zekî. *Uygulamalı Tefsir Usulü ve Tefsir Tarihi*. Kayseri: Erciyes Üni. Yayınları, 1992.
- Ebû Hanîfe, N'umân b. Sâbit, el-Kûfî. *Fıkhu'l-Ekber*. Tahkik: Muhammed b. Abderrâhmân el-Hamîs. İmârât el-Arabiyye: Mektebetü'l-Furkân, 1999.
- Ebu'l-'Avn Muhammed b. Ahmed es-Sefârîni el-Hanbelî. *Levâmiu'l-Envârî'l-Behiyye*. 2 cilt. Dımaşk: Müessesetü'l-Hâfikin, 1982.
- Ebu'l-'Îz, Muhammed b. 'Alâ'uddîn Ali b. Muhammed el-Hanefî. *Şerhu'l-Akîdeti't-Tahâviyye*. Tahkik: Ahmed Şâkir, Suudi Arabistan: Vizâretü'ş-Şüünü'l-İslâmiyye, 1998/1418.
- Elmalılı M. Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili*. 9 cilt. Ankara: Akçağ Yay., ts.

- Gölcük, Şerafettin ve Toprak Süleyman. *Kelam (Tarih-Ekoller-Problemler)*. Konya: Tekin Kitabevi, 2001.
- Hafâcî, Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed. *Hâşiyetü'ş-Şihâb ale Tefsîri'l-Beydâvi/Înâyetü'l-Kâdi ve Kifâyetü'r-Râdi*. 9 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997/1417.
- Hamevî, Yâkût b. Abdullah. *Mu'cemü'l-Büldân*. 7 cilt. Beyrut: Dâr Sâdır, 1995.
- Harpûtî, Abdullatif. *Tenkîhu'l-Kelâm fî Akâidi Ehl'i-İslâm*. Çeviren: İbrahim Özdemir, Fikret Karaman. Elazığ: TDV Yayınları, 2000.
- İbn Manzûr, Cemâlüddîn Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mukerrem. *Lisânu'l-'Arab*. 15 cilt. Beyrut: Dâr Sâdır, 1414.
- İbn-i Hacer, Ahmed b. Ali el-'Askalânî. *Fethü'l-Bâri*. 13 cilt. Beyrut: Dâru'l-M'arife, 1379.
- İbn-i Haldûn, Abdurrahmân el-Mağribî el-Hadramî. *Mukaddimetü İbn-i Haldûn*. el-Matbaatü'ş-Şerife, ts.
- İbn-i Hibbân, Muhammed b. Ahmed, *Sahihu İbni Hibbân*. Tahkik: Şuayb el-Arnâvûtî, 18 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1408/1988.
- İbn-i Kesir, İmâdüddîn Ebû'l-Fidâ İsmail b. Nûriddîn Ali. *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm*. Tahkik: Sâmî b. Muhammed Selâme. 8 cilt. Dâr-u Tayyibe, 1420/1999.
- İbn-i Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid. *Sünenü İbn-i Mâce*. Tahkik: Şuayb el-Arnâvûtî, 'Âdil Mü'rşid, Muhammed Kâmil Kara, Abdullatif Hirzullâh. 4 cilt. Dâru'r-Risâle, 1430/2009.
- İbn-i Teymiyye, Takiyüddîn Ebu'l-'Abbâs Ahmed. *Minhâcû's-Sünneti'n-Nebeviyye*. Tahkik: Muhammed Reşâd Sâlim. 9 cilt. Câmî'atü'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, 1406/1986.
- İbnü'l-İmâd, Ebû'l-Felâh 'Abdü'l-Hayy b. Ahmed b. Muhammed. *Şezerâtü'z-Zeheb fi Ahbâr-i men Zeheb*. Tahkik: Mahmud el-Arnâvût, 11 cilt. Şam: Dâru İbn-i Kesir, 1406/1986.
- İsmail Hakkı İzmirli. *Yeni İlmi Kelam*. Sad. Sabri Hizmetli Ankara: Ankara Okulu Yayınları 2013.
- Komisyon (İbrahim Mustafa, Ahmet Zeyyât, Hâmid Abdülkâdir, Muhammed Neccâr), *Mu'cemü'l-Vesit*. 2 cilt. Dâru'd-D'avâ, ts.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr, *Kitâbü't-Tevhîd*. nşr. Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi. Ankara: İsam Yayınları, 2005.
- Minyêvî. Ebû Münzir Mahmûd. *el-Cumû'ul-Behiyye li'l-'Akideti's-Selefiyyetilleti Zekerahâ eş-Şenkîti fi Tefsîrihi Advâi'l-Beyân*. 2 cilt. Mısır: Mektebetü İbni Abbâs, 2005.
- Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdurraûf. *Fethü's-Semâvî bi Tahrîci Ehâdisi'l-Kâdi Beydâvi*. Tahkik: Ahmed Müctebâ. 3 cilt. Dâru'l-'Âsime tz.
- Müslim b. Haccâc Ebu'l-Hasan el-Kuşeyrî. *Sahih-u Müslim*. Tahkik: Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.
- Özervarlı, M. Sait. "Selefiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36: 399. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Râzî, Fahreddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Ömer. *Mefâtihü'l-Ğayb*. 32 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1420.
- Sâbûnî, Muhammed Ali. *Safvetü't-Tefâsir*. 3 cilt. Beyrut: Mektebetü'l-'Asriyye, 2010.
- Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebîbekr. *Câmî'u'l-Ehâdis*. Tahkik: Abbâs Ahmed Sakr. 41 cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1994.
- Taftazânî, S'adüddîn Mes'ûd b. Ömer b. Abdillâh. *Şerhu'l-Makâsîd*. Tahkik: İbrahim Şemsüddîn. 3 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2011.

- Tâmir Muhammed Mahmûd Mütevellî, *Menhecü'sh-Şeyh Muhammed Reşîd Rıza fi'l-'Akâdeti*. Dâr Mâcid, 2004.
- Tehânevî, Muhammed b. Ali. *Mevsûatü Keşşâfi Istulâhati'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*. Ali Dahrûc, Mektebetü Lübnân Nâşirûn. 2 cilt. Beyrut 1996.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa, *Sünenü't-Tirmizî*. Tahkik: Ahmed Muhammed Şâkir. 5 cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsi'l-'Arabi, ts.
- Topaloğlu, Bekir ve Çelebi, İlyas. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: İsam Yayınları, 2010.
- Yavuz, Yusuf Şevki, *İslâm Akaidinin Üç Şahsiyeti/Ahmed b. Hanbel, İbn Furek, Kâzî Beyzâvî*, Kültür Mat. İstanbul 1989.
- Yeşilyurt, Temel. "Rü'yetullah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35: 311-314. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Yurdagür, Metin. "Haşviyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16: 426. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Zebidî, Ebu'l-Feyz Muhammed b. Muhammed Murtazâ. *Tâcu'l-Arûs*. 50 cilt. Dâru'l-Hidâye, ts.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd, b. Amr b. Ahmed Cârullah. *el-Keşşâf*. haş. İbnü'l-Müneyyir el-İskenderî, *el-İntisâf fî Mâ Tezammanehu'l-Keşşâf*. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabi, 1407.